

Befolyásoljuk a meggyőződéseinket?*

A morális felelősség és szabad akarat elméletei hagyományosan arra a kérdésre keresik a választ, hogy milyen körülmények fennállása esetén viselünk erkölcsi felelősséget *cselekedeteinkért* és (szándékos) *mulasztásainkért*. Ez érthető és indokolt. Egyfelől tagadhatatlan, hogy cselekedeteinken keresztül gyakoroljuk a legnagyobb hatást a világra; általuk árthatunk vagy segíthetünk a legtöbbet másoknak – következésképpen cselekedeteink és mulasztásaink kiemelt erkölcsi jelentőséggel bírnak. Másfelől – bár az előző ponttól nem teljességgel függetlenül – felelősségről leggyakrabban a felelősnek tartás, a felelősségre vonás terminusaiban szoktunk beszélni – és ezen belül is kiemelt jelentőséget tulajdonítunk a (jogi vagy nem jogi) büntetés problematikájának. Ha viszont *per definitionem* kizárólag azokért a dolgokért vagyunk felelősek, amelyekért erkölcsileg igazolt megbüntetni bennünket, ebből az látszik következni, hogy kizárólag cselekedeteink és mulasztásaink lehetnek a felelősségtulajdonítás tárgyai. Előzetes intuíciónk legalábbis azt sugallja: mélyen igazságtalan volna megbüntetni bennünket teszem azt a meggyőződéseinkért, a vágyainkért vagy a jellemvonásainkért.

Mindazonáltal a morális felelősség kortárs irodalma keveset foglalkozik a büntetés, pláne az intézményes büntetés kérdésével. Amikor arra keresik a választ, hogy mely dolgokért és milyen körülmények fennállása esetén viselünk felelősséget, akkor felelősségen sokkal inkább az egyén *hibáztathatóságát* értik. Akkor vagyunk tehát felelősek egy cselekedetért, mulasztásért vagy bármi egyébért, ha az adott dolog alapján indokolt minket dicsérni vagy hibáztatni. Ám amennyiben a felelősségnek ezt a gyengébb, megengedőbb értelmét fogadjuk el, akkor felmerül a kérdés: kizárólag a cselekedeteinkért és a mulasztásainkért vagyunk felelősek?¹

* Ez a cikk szűkebb – ámde cserébe precízebb – tárgyalása azoknak a kérdéseknek, amelyekkel a 2012. június 2-án tartott *Morális felelősség* konferencián foglalkoztam. Köszönettel tartozom Kovács Dávidnak és Reich Orsinak, akik már ekkor felhívták a figyelmemet a meggyőződésekkel kapcsolatos speciális problémákra. Ezúton szeretném megköszönni a rengeteg hasznos megjegyzést és javaslatot, amelyet a *What is it to be human?* kutatócsoport projektszemináriumának résztvevőitől kaptam (különös tekintettel Bárány Tiborra, Betegh Gáborra és Ryan Cookra). Hasonlóképp köszönet illeti a CEU Filozófia Tanszékén tartott *5th*

Mindennapi gyakorlataink alapján semmiképp. Az emberek vágyait, meggyőződéseit, érzelmeit, jellemvonásait, illetve a dolgokhoz való ilyen vagy olyan hozzáállásukat gyakorta tesszük bírálat tárgyává. Csak hogy néhány véletlenszerű példát említsek: helytelenítjük a rasszista meggyőződéseket; a zsugori személyiséget; a kirekesztő hozzáállást; a végletesen önző indítékokat; az igazságtalan haragot és az irigységet. Úgy tűnik, hogy nem kizárólag cselekedetek és mulasztások válhatnak morális megítélés tárgyává.

Mindazonáltal ebből még nem következik, hogy morálisan helyesen járunk el, amikor ezen dolgok alapján hibáztatjuk, bíráljuk embertársainkat. Nem elegendő rámutatni: a hétköznapi megállás nélkül felelősségre vonjuk az embereket erkölcsileg kifogásolható meggyőződéseik, jellemvonásaik, indítékaik vagy érzelmeik miatt – valamilyen módon *igazolnunk* kell, hogy mindezen gyakorlatok erkölcsileg elfogadhatóak. Ehhez pedig meg kell vizsgálnunk, hogy általában milyen feltételek mellett tartjuk erkölcsileg igazoltnak a felelősnek tartás bármely formáját.

A kortárs felelősségelméletek képviselőinek nagy többsége úgy gondolja: csak azokért a dolgokért viselhetünk erkölcsi felelősséget, amelyek felett képesek vagyunk *befolyást gyakorolni*.² A negatív példák azonnal egyértelművé teszik, miért vonzó ez az alapgondolat. Úgy gondoljuk, rettentő igazságtalan lenne felelősségre vonni valakit az időjárásért, a szemszínéért, a magasságáért vagy épp azért, amit egy számára tökéletesen ismeretlen ember tett. Kézenfekvőnek tűnik azt feltételezni, hogy mindezen dolgokért azért nem lehetünk felelősek, mert nincs semmi befolyásunk felettük. Mi több, a befolyásgyakorlás lehetőségére való hivatkozással arra is egységes választ adhatunk, mi különbözteti meg azokat a cselekedeteinket, amelyekért hétköznapi felfogásunk szerint felelősséget viselünk, azoktól, amelyekért nem. Ha azért léptem rá a lábadra, mert valaki meglökött; vagy mert hipnózis alatt ezt az utasítást kaptam; vagy mert épp alva

In-House Graduate Philosophy Conference résztvevőit is a remek tanácsokért és ötletekért. A cikk megírását az NKTH ERC_HU BETEGH09 pályázat támogatta.

¹ Egy tisztázó megjegyzés ezen a ponton elkél. Ezen tanulmány központi kérdésfelvetése: olyan típusú dolgok a meggyőződéseink, amelyekért *elvileg* erkölcsi felelősséget viselhetünk? Ha igenlő választ adunk erre a kérdésre, ezzel még nem köteleztük el magunkat amellett a – kevésbé hihető – állítás mellett, hogy *minden* meggyőződésünkért felelősek vagyunk.

² Lásd például (Fischer–Ravizza 2013): „Az általunk képviselt felelősségelmélet alapgondolata az, hogy az erkölcsi felelősséget a befolyásgyakorlás lehetősége alapozza meg.” Az angol *control* szót befolyásgyakorlásnak fordítottam. Ez a fordítás kétségtelenül a gyengébb értelmét adja vissza az angol kifejezésnek, hiszen a *control* gyakran jelent irányítást, ellenőrzést is. Úgy gondolom, hogy az eredeti angol kifejezés ezen kétértelműsége sok félreértés és (látszólag) tartalmi vita forrása. A magyarban ezeket a kétértelműségeket a fordítás által kénytelen-kelletlen megszüntettem. Abban reménykedem, hogy ennek az eljárásnak anynyiban lehetnek járulékos filozófiai tanulságai, hogy leleplezi az angol szövegek eredendő kétértelműségét. (Ugyanezt a gyakorlatot követték a [Réz 2013] tanulmánykötet fordítói is.)

jártam, akkor nem voltam rá képes, hogy befolyást gyakoroljak a tettem felett – ergo nem is vagyok érte erkölcsileg felelős.³

Hogy pontosan milyen feltételei vannak a befolyásgyakorlásnak, az persze a legkevésbé sem tisztázott kérdés. A szakirodalom véleménye erősen megoszlik például abban a tekintetben, hogy a befolyásgyakorlásnak *tudatosan* kell-e végbemennie.⁴ De hasonlóan vitatott kérdés az is, hogy elegendő-e, ha kizárólag az adott dolog áll a befolyásunk alatt, vagy arra is szükség van, hogy azok felett a (mentális vagy fizikai) tényezők felett is befolyást gyakoroljunk, amelyek az adott dolgot – cselekedetet, mulasztást, mentális állapotot, diszpozíciót stb. – előidézték. Ebben a tanulmányban nem fogom pozitív meghatározását adni a befolyásgyakorlás azon fogalmának, amely az erkölcsi felelősség szükséges feltétele. Mindössze egyetlen konkrét állítás cáfolatára vállalkozom: nem igaz az, hogy nem viselhetünk felelősséget a meggyőződéseinkért, mert azok nem állnak a befolyásunk alatt. Arra teszek kísérletet, hogy megmutassam: ha a befolyásgyakorlás leghétköznapibb fogalmából indulunk ki, semmi okunk arra, hogy úgy gondoljuk, nem vagyunk képesek befolyásolni a meggyőződéseinket. Kizárólag akkor vagyunk rákényszerítve, hogy kitartsunk e mellett az állítás mellett, ha úgy hisszük: a cselekedeteink feletti befolyásunk a befolyásgyakorlás paradigmatis esete, és minden, ami ennél tökéletlenebb, fogyatékosabb vagy egyszerűen más természetű, egyáltalán nem számíthat befolyásgyakorlásnak. Ám ez az állítás megkérdőjelezhető: a hétköznapokban legalább olyan gyakran beszélünk arról, hogy befolyásunk van emberek, helyzetek, történések vagy tárgyak felett, mint amilyen gyakran cselekedetek (és pláne mulasztások!) feletti befolyásról. Ha pedig abból indulunk ki, hogy milyen feltételek mellett tűnik indokoltnak az előbbi esetekben befolyást tulajdonítani, akkor beláthatjuk: a meggyőződések feletti befolyásgyakorlás egyáltalán nem lehetetlen ötlet.

Pár bekezdéssel korábban jó pár olyan dolgot felsoroltam, amelyek alapján bírálat tárgyává válhatunk, bár azok nem cselekvések vagy mulasztások. Ezen írásomban kizárólag a meggyőződésekkel fogok foglalkozni – elsősorban azért, mert a befolyásgyakorlás pontos természete, mibenléte minden esetben eltér, így nem könnyű ezeket egyszerre tárgyalni. Mindazonáltal meggyőződésem, hogy az itt következő gondolatmenet kis módosításokkal a legtöbb felsorolt jelenségre – érzelmekre, jellemvonásokra, hozzáállásra – is jól alkalmazható.

Meggyőződéseink alapvetően két okból válhatnak bírálat tárgyává. Az első eset az, amikor azért hibáztatjuk a személyt, mert valamifajta „episztemikus vétek” eredményeképpen tett szert a meggyőződésére. Hibáztathatóak vagyunk, ha a meggyőződésünket nem elegendő vagy részrehajló bizonyítékok alapján hoztuk meg; ha az evidenciák mérlegelése helyett zsigeri érzéseink vezettek a

³ Mi több, bizonyos esetekben felmerül a kérdés: vajon nevezhetjük-e egyáltalán az én cselekedetemnek, ami történt.

⁴ Lásd George Sher és Neil Levy vitáját: Sher 2013, illetve Levy 2008.

meggyőződésünkhöz; ha a meggyőződésünk inkonzisztens a többi meggyőződésünkkel (például mert önbecsapás révén jött létre). Ezen az alapon bírálhatjuk azokat, akik hisznek az asztráltettek létezésében, és azokat a kisgyermekes szülőket, akik úgy gondolják: a borostyán nyaklánc csökkenteni fogja gyerekük fogzási fájdalmait.

Ám bírálhatunk egy meggyőződést azért is, mert etikailag helytelen vagy kártekonny: mert olyan normatív elvek fogalmazódnak meg benne, amelyek véleményünk szerint elfogadhatatlanok; mert erkölcsileg megengedhetetlen alapállást tükröznek mások iránt; vagy mert úgy gondoljuk, hogy erkölcsileg káros cselekedetekhez vezethetnek. Bár abban ilyenkor is biztosak vagyunk, hogy az adott meggyőződés igazolatlan és hamis, elsősorban mégsem arra vagyunk kíváncsiak, hogyan tett szert valaki a kérdéses meggyőződésre.

Mivel vitatott kérdés, hogy az első esetben tárgyalt episztemikus felelősség a morális felelősség egyik fajtája-e, ezért a továbbiakban kizárólag a második esettel fogok foglalkozni. A továbbiakban nyitva hagyom azt a kérdést, hogy pontosan *miért* tartunk egy adott meggyőződést erkölcsileg kifogásolhatónak (vagy épp dicséretre méltónak). Hogy mi a válasz erre a kérdésre, nagyban függ attól, milyen értékelmélet mellett tesszük le a voksunkat. Ha a konzekvencializmus valamely formáját fogadjuk el, feltehetőleg azt fogjuk gondolni: egy meggyőződésnek kizárólag annyiban lehet morális értéke, amennyiben erkölcsileg helytelen cselekedetekre sarkall. Ha erényetikusak vagyunk, akkor feltehetőleg azon meggyőződéseinket fogjuk morális értékkel felruházni, amelyek valamely jellemvonásunkban gyökereznek. Könnyen elképzelhető, hogy míg az egyik elmélet szerint az adott meggyőződés helytelen, addig a másik szerint morálisan semleges. Ez azonban nem kell, hogy foglalkoztasson bennünket: abból ugyanis, hogy erkölcsileg felelősek vagyunk valamiért, még nem következik, hogy az adott dolog pozitív vagy negatív erkölcsi értékkel bírna. Minden valószínűség szerint felelős vagyok azért, hogy épp a dohányzóasztalon pihentetem a lábam, noha legjobb tudomásom szerint ennek a cselekedetemnek nincs semmifajta morális relevanciája. Azzal, hogy kimondjuk, valaki felelőséget visel az adott dologért, mindössze a lehetőségét teremtjük meg annak, hogy az illetőt hibáztathassuk vagy dicsérhessük – amennyiben az adott dolog negatív vagy pozitív erkölcsi értékkel rendelkezik.

Annak a kérdésnek, hogy milyen alapon tulajdonítunk erkölcsi értéket bizonyos meggyőződéseinknek, már csak azért sincs különösebb jelentősége, mert mindaz, amit a meggyőződéseink feletti befolyásgyakorlásról mondani fogok, minden meggyőződésünkre ugyanúgy áll. Pontosan ugyanannyira és ugyanúgy gyakorlunk befolyást az erkölcsileg valamilyen szempontból lényeges, mint a tökéletesen irreleváns meggyőződéseink felett.⁵

⁵ Adódik itt egy probléma: egyfelől azt állítom, hogy bizonyos meggyőződéseink kifejezetten erkölcsi alapon bírálhatóak azok tartalma vagy potenciális hatásai miatt; másfelől viszont

Vegyünk tehát egy – reményeim szerint többé-kevésbé konszenzusos – példát: azt gondolni, hogy bizonyos embereket nem illetnek meg bizonyos jogok.⁶ Számos módszer adott, amelynek segítségével a személy felülvizsgálhatja és módosíthatja ezen meggyőződését.⁷ Mivel az – jó esetben – ugyanúgy evidenciákon alapul, mint minden más meggyőződése, semmi nem gátolja meg abban, hogy mindezen evidenciákat számba vegye, új evidenciákat keressen, ezeket súlyozza és mérlegelje. A konkrét esetben a személy meggyőződése feltehetőleg valamifajta empirikus állításon alapszik – amely mondjuk a kérdéses emberek intellektuális vagy morális képességeivel kapcsolatos –, amelyet valamifajta erkölcsi elvvel – ti. hogy ha valakiből hiányoznak bizonyos képességek, akkor bizonyos jogok nem illetik meg – párosít. Az episztemikus felülvizsgálat tehát erre a két állításra terjed ki. Ha személyünk megfelelő episztemikus őszinteséggel lát munkához – ami persze közel sem garantált –, akkor kiderülhet számára: empirikus állítását nem elegendő vagy nem megfelelő típusú evidenciákra alapozta. De arra is rájöhethet, hogy valójában semmilyen érvet nem tud felhozni a kérdéses erkölcsi elv védelmében – leginkább azért ragaszkodott hozzá, hogy valamilyen módon racionalizálja az adott emberek iránti ellenérzéseit. Ha az egyén ráébred erre, akkor eddigi meggyőződését jó eséllyel feladja.

Az iménti leírás persze némileg idealisztikus. Számos dolog gátolhatja, hogy személyünk feladja addigi meggyőződését. Elképzelhető, hogy érzelmei továbbra is makacsul mást súgnak neki, ő pedig nem tud felülemelkedni rajtuk. Esetleg nem hajlandó rá, hogy pártatlanul számba vegye a meggyőződése ellen szóló evidenciákat, így fel sem ismeri, hogy azok nem szolgáltatnak megfelelő alátámasztást a meggyőződésének. De az is lehet, hogy egyáltalán nem találunk magyarázatot: bár személyünk eljut a megfelelő következtetésig, mégsem képes

amellett fogok érvelni, hogy kizárólag meggyőződéseink létrejötte, illetve módosítása felett gyakorlunk befolyást. De miért lennénk akkor felelősek a meggyőződésünk – teszem azt – tartalmáért? Nem azt kéne mondanunk, hogy a cselekvők kizárólag az általuk elkövetett *episztemikus* vétkekért viselhetnek felelősséget?

Bár a probléma nagyon is valós, álláspontom szerint van más lehetőség is. Feltételezésem szerint – bár emellett a jelen cikk keretei között nincs lehetőségem érvelni – morális kötelességünk, hogy elkerüljük, hogy morális értelemben káros meggyőzésekkel rendelkezünk. Ahhoz, hogy ennek a kötelességünknek eleget tehessünk, bizonyos kérdésekben különös episztemikus óvatossággal kell eljárunk. Végző soron tehát úgy gondolom: az *episztemikus* vétkek és a *morális* felelősség közti rést az a morális kötelességünk hidalja át, amely előírja számunkra, hogy meggyőződéseink kialakítása során bizonyos esetekben a szokásosnál is nagyobb episztemikus óvatosságot tanúsítsunk.

⁶ A példát Robert Adamstól (2013) kölcsönzöm.

⁷ A továbbiakban azt feltételezem: az egyén motivált abban, hogy felülvizsgálja vagy módosítsa a meggyőződését. Ez persze sok esetben nem így van; mi több, a „kognitív bűnökkel” (lásd Adams 2013, uo.) kapcsolatos egyik legfőbb kérdés az: mitől lenne valaki érdekelt abban, hogy felülvizsgálja már meglévő meggyőződéseit. Mindazonáltal ez a probléma a befolyásgyakorlás szempontjából lényegtelen: attól, hogy nem akarok valami felett befolyást gyakorolni, még minden további nélkül képes lehetek rá.

változtatni addigi meggyőződésein. David Owens⁸ részletesen tárgyalja azokat az eseteket, amikor valaki annak ellenére ragaszkodik egy meggyőződéséhez, hogy arra nincs semmifajta evidenciája – vagy épp annak ellenére nem képes elfogadni egy állítás igazságát, hogy minden evidencia egy irányba mutat. Owens ezekre az esetekre alapozva érvel amellest, hogy *semmifajta* befolyásunk nincs a meggyőződéseink felett.

Ilyen esetek kétségtelenül előfordulnak – ám kérdés, hogy ez szabály vagy kivétel. Owens úgy látja, egyetlen ellenpélda is elegendő ahhoz, hogy aláássa a meggyőződéseink feletti befolyás lehetőségét. Én ezzel szemben úgy látom, hogy ezek az esetek anomáliák. Bár a meggyőződéseink felülvizsgálatára és módosítására irányuló kísérleteink nem mindig sikeresek, a felsorolt módszerek – új bizonyítékok gyűjtése, a régiek felülvizsgálata és súlyozása, reflektálás a normatív meggyőződéseinkre – ettől még képesek *megbízhatóan* ellátni ezt a feladatot. Egészen addig, amíg meggyőződéseink érzékenyek az evidenciákra, képesek vagyunk befolyást gyakorolni felettük.⁹

A kérdés csak az, hogy a befolyásgyakorlás ezen módjai alkalmasak-e egy felelősségelmélet megalapozására. Sokak szerint nem: ők úgy látják, hogy a meggyőzések – belső szerkezetüknél fogva – alkalmatlanok arra, hogy a felelősség szempontjából releváns értelemben befolyást gyakoroljunk felettük. Konkrét meggyőzésekre ugyanis nem tehetünk szert kizárólag azért, hogy szert *akarunk* tenni rájuk. De a fordítottja is igaz: legtöbbször nem azért alakulnak ki bennünk bizonyos meggyőzések, mert azt *akartuk*, hogy kialakuljanak.

A meggyőzések lényegi tulajdonsága ugyanis – és ezzel nem is kívánok vitatkozni –, hogy „az igazságot célozzák meg”. Csak akkor meggyőződésünk,

⁸ Owens 2000, illetve Owens 2002.

⁹ A *Magyar Filozófiai Szemle* egyik anonim lektora arra hívta fel a figyelmemet: ez nem elég meggyőző érv amellest, hogy a „makacs nézetek” problémája pusztán anomália, amellyel e helyütt nem szükséges foglalkoznunk. Ez nem meglepő, hiszen érvem egy kvázi-empirikus állításon áll vagy bukik: azon, hogy meggyőződéseink az esetek többségében – rendszeresen és nem esetlegesen – érzékenyek a bizonyítékokra, következésképpen a meggyőzések formálására és módosítására tett kísérleteink rendszerint sikerrel járnak. Érthető, ha valaki ez ügyben pesszimistább nálam – és nehéz megmondani, hogyan is tehetnénk igazságot. Mindazonáltal úgy látom, ez az Owensszel szembeni kritika létjogosultságát nem érinti: az, hogy időnként *elvesztjük* a befolyást valami felett, nem mond ellent annak, hogy általában képesek vagyunk befolyást gyakorolni felette.

Az anonim lektor azt is kiemelte: figyelmen kívül hagyom azt a tényt, hogy a meggyőzések feletti befolyásgyakorlás lehetősége jórészt egyéb meggyőzéseinktől függ. Teljes mértékben egyetértek: gyakran előfordul, hogy a cselekvő nincs abban az episztemikus helyzetben, hogy belássa: meggyőzések felülvizsgálatra szorulnak. Ezek az esetek analógnak tűnnek a tudatlanságból fakadó mulasztással – és véleményem szerint hasonlóképp mentesítik a cselekvőt a felelősség alól. Ám ugyanúgy, ahogy a tudatlanságból elkövetett rossz cselekedetek létezéséből sem következtetünk arra, hogy nincs befolyásunk a cselekedeteinkre, ugyanúgy tévedés lenne a makacs nézetek létezéséből a meggyőzések feletti befolyásgyakorlás elvi lehetetlenségére következtetni.

hogy p , ha úgy gondoljuk, hogy p igaz.¹⁰ Márpedig nehéz hinni abban, hogy p igaz, ha minden létező bizonyíték arra mutat, hogy p hamis. Következésképpen nem hihetünk azt, amit csak akarunk: csak akkor alakulhat ki bennünk egy meggyőződés, ha a tőlünk független tények megerősítik – de legalábbis nem cáfolják – annak igazságát. Ergo: ha az életünk múlna rajta, akkor sem lennénk képesek pusztán az akaratunk által hinni egy adott proposíció igazságában, ha semmi okunk rá, hogy higgyünk benne. Mi több: meggyőződéseink túlnyomó többsége nem azért alakult ki bennünk, mert azt akartuk, hogy kialakuljon. Érzéki tapasztalataink kézenfekvő példát szolgáltatnak: tekintve, hogy a világ és az érzékelő apparátusom olyan, amilyen, ha akarnék, sem tudnék változtatni azon a meggyőződésen, hogy az előttem lévő asztal fehér. De akkor mégis hogyan tudnám befolyásolni a meggyőződést?

Ehhez kapcsolódóan megfogalmazható egy másik típusú ellenvetés is. A meggyőződéseinkkel nem kizárólag az a probléma, hogy nem az akaratunk termékei. Azok a módszerek, amelyeket az imént ismertettem, arra utalnak, hogy a befolyásunk a meggyőződéseink felett nem *azonnali* és *közvetlen*. Ugyan van rá módunk, hogy új meggyőződéseket alakítsunk ki, illetve módosítsuk vagy feladjuk már meglévő meggyőződéseinket, de ezt kizárólag *azáltal* és *azután* tehetjük meg, hogy új evidenciákat gyűjtöttünk, felülvizsgáltuk az eddigieket, mérlegeltünk, stb. Márpedig ez esetben felmerül a gyanú: valójában kizárólag az új meggyőződéshez vezető lépések felett tudunk befolyást gyakorolni, maguk a meggyőzések felett nem.

Szemléltessük egy hétköznapi példával az imént tárgyalt ellenvetéseket! Tegyük fel, hogy ma este meg szeretném nézni a Mammut mozijában a *Batman* utolsó részét, de nem tudom, hánytól játsszák. Üzembiztos módszereim vannak rá, hogy választ kapjak a kérdésemre, és ezzel kialakítsak magamban egy új meggyőződést e tárgyban: megnézem a neten a moziműsort, esetleg felhívom a mozit telefonon, stb. Azok, akik szerint ennek dacára nincs befolyásom a meggyőződésem felett, a következő dolgokra hívhatják fel a figyelmet. Egyfelől mondhatják azt, hogy csak akkor tehetek szert a meggyőződésemre, ha előzetesen lépéseket teszek: netezek, telefonálok. Ergo csak annyiban van befolyásom a meggyőződéseim felett, amennyiben befolyásolom mindezen cselekedeteimet. Vagy még ennyi se: valójában *kizárólag* a cselekedeteim felett bírok befolyással. Másfelől felhívhatjuk a figyelmet a meggyőzések sajátos természetére: ugyan igaz az, hogy mivel ezt akarom, képes vagyok szert tenni egy meggyőződésre azzal kapcsolatban, hogy hánykor játsszák a *Batmant*, arra azonban nem vagyok képes, hogy az evidenciáktól függetlenül higgyek egy konkrét proposíció igazságában – mondjuk abban, hogy a *Batmant* fél nyolctól vetítik. Mi

¹⁰ „Gondoláson” nem azt értem, hogy az illető tudatosan elfogadja a „ p igaz” állítást. Nyilvánvalóan akkor is lehetnek meggyőződéseink, ha egyáltalán nem ismerjük az igazság fogalmát. Lásd (Chignell 2010), 3. szakasz.

több, ha egyszer már (tegyük fel, véletlenül) megnéztem a moziműsort az interneten, akkor egészen biztosan ki fog bennem alakulni egy meggyőződés azzal kapcsolatban, hogy mikor vetítik a filmet – akár akartam ezt, akár nem.

Nem nehéz észrevenni, hogy a befolyásgyakorlásnak az a fogalma, amely az ellenvetésekből kirajzolódik, kísértetiesen emlékeztet a cselekedeteink feletti befolyásunkra. Ha úgy döntök, hogy felemelem a karom, akkor azon nyomban fel is emelem – ha pedig nem döntök így, akkor nem fogom felemelni. Azt teszek, amit csak akarok – no meg amit fiziológiai felépítésem megenged. A meggyőződéseink ebben az értelemben nyilvánvalóan nem akaratlagosak: hiszen csak közties lépések megtétele által tudok rájuk szert tenni, és – legalábbis a standard esetben – kizárólag olyanokra, amelyeket az evidenciák alátámasztanak.

Összefoglalva: megegyezhetünk abban, hogy vannak rá megbízható módszereink – új evidenciák gyűjtése, a régiek felülvizsgálata és súlyozása –, hogy új meggyőzésekre tegyünk szert, illetve felülvizsgáljuk, módosítsuk már meglévő meggyőzéseinket. Ennek ellenére érvelhetünk amellest, hogy a szónak a felelősség szempontjából releváns értelmében mégsem gyakorolhatunk befolyást a meggyőződéseink felett. Akik ezt állítják, általában két alapvető különbségre hívják fel a figyelmet a cselekedeteink és a meggyőződéseink feletti befolyásgyakorlás között. Egyfelől még ha valamilyen okból szeretném is megváltoztatni egy meggyőződésemet, ez nem megy *azonnal és közvetlenül*: először indokot kell találnom arra, hogy feladjam azt. Másfelől – a meggyőzések természetéből fakadóan – nem hihetek azt, amit csak akarok: a meggyőzések az igazságot célozzák meg, így (eltekintve a ritka és kivételes anomáliáktól) csak olyan propozícióban hihetek, amelynek igazságát legalább némileg megalapozottnak látom.

Hogyan lehet itt igazságot tenni? Nos, menjünk végig az egyes ellenvetéseken, és nézzük meg, hogy az imént felsorolt kritériumokról valóban azt szoktuk-e gondolni, hogy szükséges feltételei a befolyásgyakorlásnak! Az első esetben relatíve könnyű dolgunk van: az égvilágon semmi nem utal arra, hogy csak akkor gyakorolhatnánk befolyást valami felett, ha az adott dolog azonnal és késedelem nélkül idomul az akaratunkhoz. Ha az autóm rendeltetésszerűen üzemel, akkor képes vagyok befolyásolni a sebességét – ez azonban nem jelenti azt, hogy képes lennék a százötvennel száguldó autót egy szempillantás alatt lefékezni. Hasonlóképp: ha van fűtés a lakásomban, akkor képes vagyok befolyásolni a szoba hőmérsékletét – ám ha most bekapcsolnám a radiátort, a hőmérséklet csak órák alatt melegedne fel annyira, amennyire szeretném.

Az sem okoz különösebb problémát, hogy a befolyás, amelyet a meggyőződésem felett gyakorlok, abban az értelemben nem közvetlen, hogy bizonyos – mentális vagy fizikai – lépéseket kell tennem ahhoz, hogy megváltoztassam őket. Attól még, hogy bizonyos dolgokat azáltal teszek meg, hogy más dolgokat teszek, a dolog feletti befolyásom semmivel nem lesz kisebb – a cseleke-

detem nem lesz kevésbé szándékos. Ahogy Pamela Hieronymi (2006) helyesen megjegyezte: „Nem tudok anélkül vacsorát készíteni, hogy ne darabolnám fel a zöldségeket, kapcsolnám be a tűzhelyet, és forrósítanám fel az olajat. Ám ettől még – a szó lényegi értelmében – ugyanúgy »szándékosan« készítem el a vacsorát. Mindössze arról van szó, hogy vacsorát készíteni összetett cselekvéssor.” Hasonlóképp, a meggyőződéseimre *azáltal* teszek szert, és *azáltal* módosítom őket, hogy új bizonyítékokat gyűjtök, súlyozom és mérlegelem őket. Ám ettől még semmi okunk azt gondolni, hogy nem gyakorlok felettük befolyást.

Az utolsó ellenvetésre már nehezebb egyértelmű választ adni – főként, mivel nehéz hétköznapi analógiát találni arra a típusú korlátozásra, amely a meggyőzések kialakulására jellemző. A kérdés ugyanaz: vajon gyakorolhatok-e befolyást a meggyőződéseim felett annak ellenére, hogy nem hihetek azt, amit akarok, és legtöbbször nem *azáltal* teszek szert rájuk, hogy ezt akarom?

Bár véletlenül sem kívánom elbagatellizálni a kérdést, mégis szeretném kiemelni: valójában már maga az a kérdésselvetés, hogy vajon képesek vagyunk-e pusztán az akaratunk által hinni valamiben, kissé szokatlan. Ha eltávolodunk a filozófiai gondolat kísérletektől, világossá válik: rettentően ritka és furcsa helyzet az, amikor az ember egy konkrét meggyőződésre akar – valamilyen praktikus oknál fogva – szert tenni. Persze ha hiszünk a pozitív gondolkodás teremtő erejében, akkor gondolhatjuk azt, hogy bizonyos propozíciók elfogadása már rövid távon is nagyban javítaná az életminőségünket. De legtöbbször, amikor tudatosan törekszünk arra, hogy szert tegyünk egy meggyőződésre, vagy felülvizsgáljuk már meglévő meggyőződéseinket, akkor azt kérdezzük: vajon mi a helyzet (ezzel vagy azzal)? Vajon tényleg úgy vannak a dolgok, ahogyan mostanáig gondoltam? A célunk nem az, hogy eljussunk egy adott propozíció elfogadásáig, hanem hogy megtudjuk: hogyan vannak a dolgok *valójában*.

Ennek fényében némileg oktalannak tűnik számon kérni a meggyőződéseinken, hogy miért nem az akaratunk hívta őket életre. Mindazonáltal valaki azt mondhatná erre: no igen, kétségtelen, oktalan volna – és ez a legékesebb bizonyíték arra, hogy a meggyőződéseink természetükből fakadóan nem állhatnak a befolyásunk alatt! Az, hogy fel sem vetődik bennünk, hogy megpróbáljuk akaratlagosan magunkra erőltetni egy adott propozíció elfogadását, mindössze arra mutat rá, hogy mindannyian tisztában vagyunk vele: a meggyőződéseink, a szó releváns értelmében, nem állnak a befolyásunk alatt.

Nem gondolom, hogy ez az érvelés megállná a helyét. Két dologra szeretném felhívni a figyelmet azzal kapcsolatban, ahogyan a mindennapokban a befolyás gyakorlásáról beszélni szoktunk. Egyrészt: akkor vagyunk képesek valami felett befolyást gyakorolni, ha az adott dolog többé vagy kevésbé, de érzékeny a szándékainkra – annak megfelelően működik, ahogyan azt mi szeretnénk. A befolyás ebből adódóan részben fokozati kérdés. Visszatérve az autós példához: minél erősebb az autóm motorja, minél korszerűbbek a berendezései, annál érzékenyebb lesz a szándékaimra – annál finomabban reagál arra, hogy merre, ho-

gyan és milyen sebességgel szeretnék haladni. Ebben az értelemben *nagyobb* a befolyásom egy vadonatúj sportautó, mint egy tizenöt éves Suzuki felett. Mindazonáltal ez nem jelenti azt, hogy a Suzuki felett csak részben vagy egyáltalán ne tudnék befolyást gyakorolni: amennyiben az autó rendeltetészerűen üzemel, a felette gyakorolt befolyásom nem kevésbé *teljes*, mint a sportautó feletti. Hasonlóképp: minél több időt és energiát szánok arra, hogy célirányosan felkészítsem a testem bizonyos mozdulatok (mondjuk egy dupla rittberger) végrehajtására, annál nagyobb befolyásra teszek szert felette. Ám ettől még furcsa lenne azt állítani, hogy aki csekély akrobatikus képességekkel rendelkezik, az csak részleges befolyást gyakorol a teste felett (vagy még olyat se). Bár a befolyásgyakorlás *mértéke* együtt változik azzal, ahogyan az adott dolog egyre érzékenyebbé válik a szándékainkra, ez magán a befolyásgyakorlás lehetőségén nem változtat. Amikor egyszerűen azt kérdezzük, hogy van-e befolyásunk valami felett, akkor a tárgy számos olyan tulajdonságát adottnak vesszük, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben, de korlátozzák a felette való befolyásunkat.

Másrészt: amikor azt kérdezzük, hogy egy adott tárgy, esemény vagy helyzet érzékeny-e a szándékainkra, következőképpen van-e felette befolyásunk, akkor teljesen nyilvánvalóan nem vesszük számba *minden* szándékunkat. A vadonatúj sportautót és az öreg Suzukit azért tudjuk összehasonlítani, mert nagyjából hasonló dolgokat várunk el tőlük. Ám míg a sportautó érzékeny arra a szándékunkra, hogy száznyolcvannal hasítsunk a sztrádán, miközben a szél fújja a hajunkat, addig a Suzuki nem az. De most tegyük fel azt a kérdést, hogy mi felett gyakorlok nagyobb befolyást: a Suzukim vagy a kávéfőzőm felett? Idétlenül hangzik, ugye? A két dolog feletti befolyásom mértékét lehetetlen összehasonlítani, mert teljesen eltérő szándékaimra érzékenyek.¹¹ Amikor tehát azt kérdezzük, hogy gyakorlunk-e befolyást valami felett, akkor nemcsak a tárgy bizonyos – a felette való befolyásunkat korlátozó – tulajdonságait vesszük adottnak, hanem azt is, hogy milyen *típusú* szándékokra kell hogy az adott dolog érzékeny legyen.

Talán most már könnyebben belátható, miért elhibázott számon kérni a meggyőződéseinken, hogy nem tudjuk őket pusztán az akaratumk által létrehozni, feladni vagy módosítani. A meggyőződéseink felett is akkor gyakorlunk befolyást, ha azok – többé vagy kevésbé – érzékenyek a szándékainkra. De nem bármilyen szándékunkra: a meggyőződéseinktől azt várjuk el, hogy megbízhatóan illeszkedjenek ahhoz, ahogyan a dolgok valójában vannak. Amikor meggyőződéseket formálunk, vagy azokat módosítjuk, akkor – eltekintve a bizarr kivételektől – nem az a célunk, hogy valamilyen módon rávegyük magunkat egy meghatározott propozíció elfogadására – a célunk az, hogy *igaz* meggyőződésekre

¹¹ A kérdés legfeljebb akkor lehet értelmes, ha úgy értelmezzük: adottnak véve a kávéfőzők és a személygépjárművek teljes piaci repertoárját, melyik berendezésem a korszerűbb (összevetve a hasonló funkciójú berendezésekkel)? Ebben az értelemben persze mondhatom azt, hogy nagyobb befolyást gyakorlok a professzionális la Pavoni presszógépem, mint a tizenöt éves Suzukim felett. Bár még így is elég furcsán hangzik.

tegyünk szert az adott kérdésben. Márpedig – most egy pillanatra feledkezzünk meg a szkeptikus scenáriókról és érvekről! – ezt a célt általában képesek vagyunk elérni. Kétségtelen, nem hihetünk azt, amit csak akarunk – ám ezt várni a meggyőződéseinktől olyan, mintha az autónkkal akarnánk kávéfőzni.¹²

Az utolsó bekezdésekben amellet érveltem, hogy a befolyásgyakorlás képességét nem veszélyezteti az, hogy az adott dolog csak bizonyos típusú szándékainkra (és csak egy bizonyos mértékig) érzékeny, és ebből fakadóan csak bizonyos funkciók ellátására alkalmas. Ha ezt belátjuk, az is világossá válik, hogy a befolyásgyakorlásnak olyan fogalmát kértük számon a meggyőzödéseken, amelyet a meggyőzödések *funkciója* eleve kizár. Ebből azonban mindössze annyi következik, hogy rossz kérdést tettünk fel – az semmiképp, hogy tagadnunk kellenne a meggyőzödéseink feletti befolyásgyakorlás lehetőségét.

Mindazonáltal felmerülhet, hogy a befolyásgyakorlásnak az a mindennapi fogalma, amelyről eddig beszéltem, túlságosan gyenge ahhoz, hogy segítségével igazolhassuk a felelősnek tartás bármely formáját. Értelmesen felvethető: ahhoz, hogy morálisan felelősek legyünk valamiért, a befolyásgyakorlásnak egy másik, erősebb értelme szükséges. Itt és most ezt nem is próbálok cáfolni. Mindazonáltal idézzük fel, honnan indultunk el! Azt állítottam – a felelősség kortárs szakirodalmával összhangban –, hogy a befolyásgyakorlás lehetősége azért döntő jelentőségű az egyén morális felelősségének szempontjából, mert intuitíve úgy hisszük: igazságtalan valakit olyasmieft felelősnek tartani, ami felett nem gyakorolhatott befolyást. A továbbiakban elfogadtam ezt az elvet, és abból a kézenfekvőnek tűnő feltételezésből indultam ki, hogy a befolyásgyakorlás hétköznapi fogalmát kell alapul vennünk ahhoz, hogy pontosan elemezhezzük, mi következik ebből az elvből. Természetesen érvelhetünk amellet, hogy még többet kell követelnünk – ám lehet, hogy ebben az esetben kezdeti intuíciónk már messze nem lesz olyan határozott. Csak hogy egy példát mondjak: ha úgy gondoljuk, hogy csak azokéft a mentális állapotainkéft lehetünk felelősek, amelyek a szándékos irányításunk alatt állnak – abban az értelemben, hogy kizárólag az akaratunkon múlik, hogy létrejönnék-e –, akkor fel kell tennünk a kérdést: *tényleg* úgy gondoljuk, hogy csak akkor igazságos a személyeket felelősnek tartani valamiéft, ha az adott dolog a szándékos irányításuk alatt állt? Nos, biztosan vannak, akik erre is rábólintanának, de az elv ebben a módosított változatban már sokkal kevésbé plauzibilis.

Az eddigiekben amellet érveltem, hogy a szó leghétköznapibb értelmében igenis gyakorolhatunk befolyást a meggyőzödéseink felett. Amikor új evidenciákat gyűjtünk, a régieket felülvizsgáljuk és súlyozzuk, akkor pontosan az történik, amit befolyásgyakorláson érteni szoktunk: meggyőzödéseink érzékenyen reagálnak arra a szándékunkra, hogy megtudjuk: hogy is vannak a dolgok valójá-

¹² Hálásan köszönöm Betegh Gábornak, hogy figyelmeztetett: ez az elvárás nem is annyira abszurd. Az új Fiat 500L ugyanis már rendelkezik beépített eszpresszógéppel.

ban. Természetesen léteznek anomáliák – amikor a rendelkezésünkre álló indokok ellenére ragaszkodunk addigi meggyőződéseinkhez. Ezekben az esetekben valóban nem vagyunk képesek befolyást gyakorolni a meggyőződéseink felett, és ez mentesít a morális felelősség alól. Ám minden más esetben szabad a pálya azon felelősségelméletek számára, amelyek igazolni szeretnék a meggyőződésekért viselt felelősségünket.

IRODALOM

- Adams, Robert 2013. Szándékolatlan bűnök. Ford. Balogh Zsuzsanna. Előkészületben in Réz 2013.
- Fischer, John Martin – Mark Ravizza 2013. Erkölcsi felelősség szabadság nélkül. Ford. Bárány Tibor. Előkészületben in Réz 2013.
- Réz Anna (szerk.) 2013. *Vétkes és választások*. Budapest, Gondolat Kiadó. (Előkészületben.)
- Hieronymi, Pamela 2006. Controlling Attitudes. *Pacific Philosophical Quarterly* 87. 45–74.
- Sher, George 2013. A befolyás hiánya. Ford. Bárány Tibor. Előkészületben in Réz 2013.
- Levy, Neil 2008. Restoring Control: Comments on George Sher. *Philosophia* 36, 213–221.
- Chignell, Andrew 2010. The Ethics of Belief. Url: <http://plato.stanford.edu/entries/ethics-belief/>. Utolsó letöltés: 2012. október 7.
- Owens, David 2000. *Reason without Freedom*. New York, Routledge.
- Owens, David 2002. Epistemic Akrasia. *The Monist* 85. 381–97.